УДК 398=161.2:811
DOI: https://doi.org/10.17721/um/53(2023).186-196

Світлана Шевчук, канд. філол. наук, проф.
ORCID ID: 0009-0006-1817-4633
Український державний університет
імені Михайла Драгоманова, Київ
Юрій Мосенкіс, д-р філол. наук, проф.,
почесний акад. НАМ України
ORCID ID: 0000-0002-9957-0585
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ

МОВИ КИЄВОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ЯК ОБ'ЄКТ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ВІЙНИ ТА ЛІНГВІСТИЧНОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ

Досліджено проблему мовної ситуації Києворуської держави (усної й писемної мови), ідеологічну боротьбу навколо її спадщини. Уперше здійснено спробу реконструкції епічної та культової поезії Київської Русі за різними джерелами.

***Ключові слова**: Київська Русь, епічна мова, усна традиція, літературна мова, реконструкція поезії.*

Війна не почалася ні в 2022, ані в 2014 р., – москва століттями веде то відвертішу, то таємнішу війну на знищення української мови, літератури, культури, мистецтва, історії, церкви. Особливо запекло – проти природної й науково аргументованої концепції українськості Русі IX–XIII ст. Москва спершу вкрала та привласнила назву Русі, затим неодноразово пробувала оголосити Русь "вєлікарускай", викривлювала й паплюжила джерела й етапи історії української мови, маніпулювала термінами на кшталт древнерусский (маніпулятивно не проводячи, як відомо, різниці між прикметниками *руський* "давньоукраїнський" і *російський* "московський"), починаючи в часи сссрівської окупаційної влади історію російської мови, літератури, мистецтва з IX ст., а відповідні українські феномени дозволяючи висвітлювати лише з XIV ст.

Один із численних прикрих наслідків – поезія Києворуської держави як міждисциплінарна проблема й нині залишається білою плямою різних наук, а про її лінгвістичну реконструкцію не йдеться навіть теоретично. Більше того: в українському мовознавстві за 32 роки незалежності вийшло всього декілька монографій про походження української мови (Г. П. Півторака, К. М. Тищенка, О. Б. Ткаченка, О. В. Царука)[1] і хрестоматія С. Я. Єрмоленко й А. К. Мойсієнка[2]. Потребує сучасного коментованого наукового перевидання й дослідження спадщина М. О. Максимовича, О. М. Огоновського, С. Й. Смаль-Стоцького, І. І. Огієнка та інших з різних питань лінгвоукраїногенезу.

Варті пильної уваги і два прамовні етапи доісторії української мови – праслов'янський і праіндоєвропейський. Із праслов'янської мови в Україні зрідка з'являються лише поодинокі публікації, праіндоєвропейською проблематикою захоплювався лише історик С. В. Конча[3]. Нині в Україні годі відшукати дослідника, що спеціалізується на мовознавчих реконструкціях києворуського періоду, а коли говорити про давню Русь у цілому, то на кожну українську наукову або науково-популярну

[1] Див.: *Півторак Г. П.* Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі "спільної колиски". Київ : Академія, 2001. 152 с., також: 2-ге вид., доп. Київ : Арістей, 2004. 180 с.; *Півторак Г. П.* Українці: звідки ми і наша мова. Киїів : Наук. думка, 1993. 200 с.; *Півторак Г. П.* Українці: звідки ми і наша мова. Дослідження, факти, документи. Київ : ВІПОЛ, 2014. 280 с.;
Тищенко К. М. Долітописна мовна історія українців. Дрогобич : Посвіт, 2016. 752 с.; *Тищенко К. М.* Етномовна історія прадавньої України. Київ : Аквілон-Плюс, 2008. 480 с.;
Ткаченко О. Б. Українська мова і мовне життя світу. Київ : Спалах, 2004. 272 с.; *Ткаченко О. Б.* Українська мова: сьогодення й історична перспектива. Київ : Наук. думка, 2014. 512 с.;
Царук О. В. Українська мова серед інших слов'янських: Етнологічні та граматичні параметри. Дніпропетровськ : Наука і освіта, 1998. 324 с.

[2] Історія української мови : хрестоматія / упор. С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко. Київ : Либідь, 1996. 288 с.

[3] Див.: *Конча С. В.* Проблема походження індоєвропейців (аналіз концепцій) : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1999. 19 с.

книжку припадає чи не десять московських... Відтак виникає проблема цитування ідеологічно ворожих джерел, яку можна розв'язати шляхом створення в Україні наукових центрів із відповідної проблематики та підтримання тих поодиноких фахівців, які нею з ентузіазмом опікуються.

Зазначені питання відіграють першорядну роль у підготуванні філолога – не лише лінгвістичному, а й психологічному, державницьки-патріотичному. Адже світовий інформаційний простір чи не найбільше засмічений московською пропагандою в таких ділянках, як українська мова, Києворуська держава. О. В. Царук висловив припущення, що навіть таке, здавалося б, усталене мовознавче поняття, як "східнослов'янські мови", могло бути певною мірою пропагандистським перебільшенням, покликаним надмірно підкреслити особливу близькість української та білоруської мов до російської [Царук]. У світлі студій С. Й. Смаль-Стоцького, О. В. Царука, К. М. Тищенка проблеми генеалогічної класифікації слов'янських мов і класифікаційної належності української мови потребують сучасної дискусії, переосмислення та міждисциплінарного розв'язання.

Новітня модель походження української мови має враховувати такі ключові моменти, як

а) ототожнення київської археологічної культури, що існувала до V ст., із останнім етапом існування праслов'янської мови;

б) функціонування в Закарпатті, відокремленому від решти українських територій з X до XX ст., українських говірок, що свідчить про формування української мови ще до X ст.;

в) засвідчення Костянтином Багрянородним у середині X ст. українського читання ятя в назві Чернігова;

г) численні українські риси новгородського говору та ін.

З другого боку, історично засвідченим фактом є те, що в найдавніших осередках формування майбутньої московської мови мовна слов'янізація була явно вторинним процесом (за літописним свідченням, *Перьвыи насельницы ... въ Ростовѣ меря, ... въ Муромѣ мурома*) (Лаврентіївський літопис під 862 р.). Російський мовознавець Г. О. Хабургаєв здійснив дослідження мовного ландшафту давньої Русі, яке викликало різке неспри-

няття провідників колоніальної політики. Було встановлено, що мовні явища з кінця XI – початку XII ст., охоплюючи майже всю територію давньої Русі від Середнього Подніпров'я до Новгородчини, зазвичай не проникають в область Волго-Окського межиріччя, де виокремлюються Ростово-Суздальська і Мурома-Рязанська землі й де пізніше виникає Московське князівство і формується російська мова. Мовні новотвори названої північно-східної території не поширювалися на решту Русі. Виходить, що основа української та білоруської мов, а також багатьох російських діалектів із новгородським і псковським включно – давня мовна стихія Русі на противагу місцевим локальним новотворам Ростово-Суздальської землі, поширеним потім – як соціально встановлена норма – на територію Московського князівства. Г. О. Хабургаєв також підкреслював, що слов'янська мова у Східній Європі поширювалася з півдня – з південного ареалу праслов'янських говорів – на північ. Відбувалася колонізація лісових районів від Києва до Новгорода [Хабургаев]. За такі дослідження й узагалі за обстоювання ідеї значної племінної та діалектної диференційованості Русі Г. О. Хабургаєва піддавали гострій критиці.

Багато російських лінгвістів (О. О. Шахматов, О. І. Соболевський, М. С. Трубецькой, В. В. Виноградов та ін.), зокрема й сучасних (М. І. Толстой, Є. М. Верещагін) поділяють думку про російську літературну мову як зросійщену форму церковнослов'янської. Висновок із цієї тези – вражаючий. Мало припустити, що російська літературна й розмовна мови належать до різних підгруп (перша – до південної, друга – до східної). Оскільки завдяки ЗМІ люди засвоюють здебільшого літературну мову, виходить, що російська на церковнослов'янській основі – південна, а українська й білоруська на народній основі – східні. Якщо ж зважати на західнослов'янські зв'язки української й виділяти її як центральну, то єдиною східною залишається білоруська... Або, в іншому випадку, зазначені дослідники змішують два різні поняття – спадкоємність мов і мовну систему.

Упродовж XIX–XX ст. мовну ситуацію Київської Русі досліджували десятки лінгвістів та істориків (з українських – М. О. Максимович, А. Ю. Кримський, І. І. Огієнко, Л. А. Була-

ховський, Ю. В. Шевельов, О. С. Мельничук, В. М. Русанівський, В. В. Німчук, Г. П. Півторак та ін.), було висловлено багато гіпотез, сучасна інтерпретація яких потребує фундаментального спеціального дослідження. Можна відзначити деякі оригінальні позиції. Так, С. Й. Смаль-Стоцький постулює наявність київської і галицько-волинської редакцій церковнослов'янської мови [Смаль-Стоцький : 119], а В. М. Мойсієнко ототожнює церковнослов'янську мову давньоруської редакції і давньоруську літературну мову [Мойсієнко : 75] (тут ми не ставимо собі за мету обговорювати питання лінгвонімів, що потребують спеціальної уваги). Ю. В. Шевельов протиставляє в Київській Русі писемну церковнослов'янську і розмовну українську мови. "За своєю мовою Іпатський літопис хитається між місцевою редакцією церковнослов'янської мови та говірною давньоукраїнською мовою, причому вибір мовних засобів обумовлюється стилістичними чинниками" [Шевельов : 287].

Природно, що формування української усної мови й української писемної мови – пов'язані, але не тотожні поняття. Другий комплекс проблем сягає різних аспектів мовної ситуації Києворуської держави, де, поряд із українізованою церковнослов'янською мовою, функціонувала й власне києворуська літературна мова – спершу, очевидно, уснолітературна, якою витворювали передовсім важливі епічні тексти.

Мова усного епосу мала бути близькою до київського наддіалектного койне, однак тут варто враховувати два моменти. З одного боку, як установлено для різних традицій (наприклад, албанської), на відміну від діалектних казок, наддіалектний епос віддзеркалює високу усну літературну мову. З другого боку, міське койне з необхідності мало бути стилістично зниженим, віддзеркаленим у графіті й подібних текстах. Однак князівські грамоти, угоди, закони, усупереч традиції, не можна розглядати як низький стиль – офіційно-ділові державні документи аж ніяк не можуть бути низькими. Очевидно, що києворуська "діалектика діалектології" потребує дальших моделей із урахуванням історичної соціолінгвістики інших країн, як це досліджував для пізніших періодів О. Б. Ткаченко [Ткаченко].

Отже, на наш погляд, найбільш прийнятною нині моделлю співвідношення літературних мов Києворуської держави може бути така. У Київській Русі існувала одна писемна літературна мова – старо(церковно)слов'янська різної міри українізації (переписування, переклади, оригінальні тексти церковного змісту) і одна усна літературна мова – давньоукраїнська (наддіалектна мова фольклорного епосу, що зі зміцненням Київської держави взаємодіяла з київським наддіалектним міським мовленням – койне). Показово, що М. О. Максимович і А. Ю. Кримський так само, як і Ю. В. Шевельов, не послуговувалися поняттям окремої давньоруської літературної (писемної) мови.

Усноепічна мова Київської Русі, попри припущення про її існування, залишалася досі осторонь від мовознавчих реконструкцій. Ми робимо спробу бодай частково усунути цю білу пляму.

Дослідження показує, що найархаїчніші українські фольклорні поетичні тексти, києворуські билини, нецерковні частини літописів, "Слово про Ігорів похід" піддаються реконструкції з можливістю отримати суголосні рядки з ефектами звукової гри. Наприклад, початок відомої купальської пісні з Івано-Франківщини:

Гей, око Ладове, ніч пропадає,
Бо око Лада з води виходить (Климець, 31)

може бути реконструйований:

**Оче Лада, ночь пропада,*
Ладо изъ воды выходи (*исходи?*)[4].

Інший язичницький поетичний текст із Вінничини й Тернопільщини

Межи трьома дорогами, / рано-рано,
Межи трьома дорогами, / ранесенько,
Там здибався князь з Дажбогом, / рано-рано,
Там здибався князь з Дажбогом, / ранесенько.
Ой ти, боже, ти Дажбоже, / рано-рано,
*Зверни ж мені з доріженьки (*дороженьки), / ранесенько.*
Бо ти богом рік од року, / рано-рано,
Бо ти богом рік од року, / ранесенько,
А я князем раз на віку, / ранесенько (Золотослов, 242, 282)

[4] Тут і далі під зірочкою – авторські реконструкції.

також може бути реконструйований:

**Межи тремя дорогами*
въстрѣтилъся кънязь съ Дажьбогомьи.
Ой ти, боже, Дажьбоженьку,
Съверни же мнѣ съ дороженьки,
Бо ти богомь годъ отъ года,
А я княземь лишь сего дьни.

Архаїчна пісня про шаманістичні перетворення

Через темний ліс
Ясним соколом лети,
Через бистрії води
Білим лебедем пливи,
Через степи далекії
Перепелочком біжи (Золотослов, 33)

піддається реконструкції з відтворенням звукової гри:

**Черезъ лѣсъ соколомъ лети,*
Черезъ воду лебедъкою,
Черезъ поле перепеломъ...

Обрядова язичницька пісня про жертвоприношення козла (Шевчук, 156) у транспозиції київоруською мовою також виявляє суголосся звукової гри:

**Возлѣ котьла козьлъ стоить,*
Хотять козьла зарѣзати.

А знаменита русалчина загадка, відома українською та іншими мовами, дає рівноскладову ритміку лише у праслов'янській формі:

**Sŭlnĭce goritĭ bezй polmene,*
Kamy rostetĭ bezй korene,
Woda běžitĭ bezй powoda,
Paportĭ cvětetĭ bezй cvěta.

У "Слові про Ігорів похід" найскладніше організовані два близькі фрагменти, де в двох сусідніх рядках суголосні п'ять звукосполучень:

**Каже речь Къза Коньчякови:*
"Аже кречетъ къ гнѣзду прави...";
**Каже речь Коньчакъ Кѣзѣ въ отвѣтъ:*
"Аже кречетъ къ гнѣзду лѣтить..."

Поглиблення реконструкції "Слова про Ігорів похід" наближає до висновку, що поема зорієнтована на панторим (холорим). Виразна паралель – знаменита поезія середньоверхньонімець-

кою мовою “Swa tac” німецького міннезингера Konrad von Würzburg (1220-ті – 1287), який писав у так званому “квітчастому стилі”:

Swâ tac erschînen sol zwein liuten,
die verborgen inne liebe stunde müezen tragen;
da mac verswînen wol ein triuten:
Nie der morgen minnediebe kunde büezen klagen.
Er lêret ougen weinen triben;
sinnen wil er wünne selten borgen.
Swer mêret tougen reinen wiben
minnen spil, der künne schelten morgen

Про українську вимову ятя в усноепічній мові, пізніше зафіксованої літописанням, свідчать суголосся:

**И сѣдяше Кыи на горѣ*
*кѣдѣ нынѣ оувозъ <*възвозъ> Боричевъ*
а Щекъ сѣдяше на горѣ
кѣдѣ нынѣ Щековица
а Хоривъ на третьєй горѣ
w̄ него же Хоривица.

Усноепічна мова зорієнтована на монорим як мнемонічний засіб:

и оубиша Игорѧ
и дружину єгo
бѣ бо ихъ немного.
и погрєбєнъ бысть Игорь
и єсть могыла єгo
оу Коростинѧ города
въ Деревѣхъ и до сего дьни
(Повість временних літ під 945 р.)

Висновок. Нагальне завдання сучасного українського мовознавства (зокрема, історичного й порівняльно-історичного) – відстояти на арені світової науки та широких кіл міжнародної культурної громадськості українськість Київської Русі, її мови, літератури, фольклору, мистецтва, історії, церкви. Потребують переосмислення та сучасного коментування погляди лінгвістів XIX–XX ст. на мовну ситуацію Русі, генеалогічну класифікацію слов’янських мов і місце в ній української мови. Про високий рівень розвитку літературної мови Києворуської держави свід-

чить її усноепічний варіант, який піддається реконструкції за текстами літописів, києворуських билин, фольклорних записів, “Слова про Ігорів похід”.

ДЖЕРЕЛА

Золотослов – Золотослов: Поетичний космос Давньої Русі. Упор., передм. та перекл. М. Н. Москаленка. Київ : Дніпро, 1988. 295 с.

Климець – *Климець Ю. Д.* Купальська обрядовість на Україні. Київ : Наукова думка, 1990. 144 с.

Шевчук – *Шевчук В. О.* Мисленне древо: Роман-есе про давній Київ. Київ : Молодь: 1989. 355 с.

ЛІТЕРАТУРА

Мойсієнко В. М. Фонетична система українських поліських говорів у XVI–XVII ст. Житомир : Вид-во Житом. держ. ун-ту ім. І. Франка, 2006. 450 с.

Смаль-Стоцький С. Й. Українська церковнослов’янщина. *Історія української мови : хрестоматія* / упор. С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко. Київ : Либідь, 1996. С. 116–119.

Ткаченко О. Б. Українська мова: сьогодення й історична перспектива. Київ : Наук. думка, 2014. 512 с.

Хабургаев Г. А. Этнонимия “Повести временных лет” в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза. Москва : Изд-во МГУ, 1979. 232 с.

Царук О. В. Українська мова серед інших слов’янських: Етнологічні та граматичні параметри. Дніпропетровськ : Наука і освіта, 1998. 324 с.

Шевельов Ю. В. Історична фонологія української мови / пер. з англ. Харків : Акта, 2002. 1055 с.

REFERENCES

Moisiienko, V. M (2006). Fonetychna systema ukrainskykh poliskykh hovoriv u XVI–XVII st. Zhytomyr : Vyd-vo Zhytom. derzh. un-tu im. I. Franka (in Ukrainian).

Smal-Stotskyi, S. Y. (1996). Ukrainska tserkovnoslovianshchyna. *Istoriia ukrainskoi movy : Khrestomatiia* / upor. S. Ya. Yermolenko, A. K. Moisiienko. Kyiv : Lybid, pp. 116–119 (in Ukrainian).

Tkachenko,O. B. (2014). Ukrainska mova: sohodennia y istorychna perspektyva. Kyiv : Naukova dumka (in Ukrainian).

Khaburgayev, G. A. (1979). Etnonimiya "Povesti vremennykh let" v svyazi s zadachami rekonstruktsii vostochnoslavyanskogo glottogeneza. Moskva : Izd-vo MGU (in Russian).

Tsaruk, O. V. (1998). Ukrainska mova sered inshykh slovianskykh: Etnolohichni ta hramatychni parametry. Dnipropetrovsk : Nauka i osvita (in Ukrainian).

Shevelov, Yu. V. (2002). Istorychna fonolohiia ukrainskoi movy / per. z anhl. Kharkiv : Akta (in Ukrainian).

DOI: https://doi.org/10.17721/um/53(2023).186-196

Svitlana Shevchuk, PhD, Prof.
ORCID ID: 0009-0006-1817-4633
Mykhailo Drahomanov Ukrainian State University, Kyiv
Iurii Mosenkis, Dr. Hab., Prof.,
honorary member of the National Academy of Arts of Ukraine
ORCID ID: 0000-0002-9957-0585
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv

Languages of the Kyivan Rus' as an object of information war and linguistic reconstruction

The article is devoted to the problem of the Kyivan Rus' language situation (e.g., oral and literary languages) and the ideological struggle over this heritage. The oral epic and cultic languages were reconstructed for the first time.

Not only now, but during several centuries brutal moscovite agressors attempt to took, to deform, to destroy all signs of Ukrainian identity: language, literature, folklore, history, church, other manifestations of culture. The Kyivan Rus' is among many objects of linguistic, historical, and other falsifications. Intentionally, the russian language has no distinctions between "of Rus'" and "of russia": both these terms have one designations – to underline the falsified "transition" from the Kyivan Rus' (true Ukraine) to moscovia (politically renamed as "russia", from the Byzantine name of Ukraine Rosia).

The origin of the Ukrainian language is a key problem of Ukrainian linguistics, but it is also a historical, political, and defensive question. However, only several Ukrainian linguists focuse their attention on this important and difficult interdisciplinary problem. One aspects of it is

prehistory and history of the Ukrainian poetic (especially epic) language, partially reflected in the medieval chronicles and the Tale of Ihor's Campaign. The proposed model of the linguistic situation in the Kyivan Rus' is a close contact between the Ukrainian version of the Church Slavonic language (only literary initially) and the native Ukrainian epic language (folklore, interdialectal, only oral initially).

Also, the linguistic reconstructions of rhymed epic poetry in the chronicles are proposed. The Tale of Ihor's Campaign is reconstructed as a series of related songs. Every song has common rhyme (monorhyme), whereas many lines of the poem in general represent holorhyme (pantorhyme), known in contemporary European (e.g., German) poetry.

Therefore, the language(s) of the Kyivan Rus' reflect(s) very high level of development, manifested by the rhymed epic languafe of the folklore origin. Now the history and pre-history of the Ukrainian language need a re-interpretation to defend from the moscovite falsifications, spread in the information space.

***Keywords**: Kyivan Rus', epic language, oral tradition, literary language, reconstruction of poetry.*

Стаття надійшла до редколегії 12.04.23
Рекомендована до друку 09.05.23

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)